

ПЕТЪР II ДЕЛЯН И АЛУСИАН: „КРАЛСКИТЕ ЗНАЦИ“ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Момчил Младенов

Първото голямо въстание на българите срещу византийската власт от 1040–1041 г. е добре проучено в сферата на политическата история¹. В настоящия материал ще насочим вниманието си върху отделни епизоди от въпросните събития. По-точно, ще акцентираме върху механизма, по който Петър Делян и Алусиан легитимират претенциите си върху царското достойнство. Интерпретацията ни е пречупена през призмата на историческата антропология и историята на менталността. Особено последната, която работи с методите на „археопсихологията“ и отправя към историка предизвикателството да се докосне до скрития смисъл и значение в свидетелствата на изворите².

Най-мащабното въстание в цялата българска история започва през 1040 г. в Белград. Освен идеята за възстановяването на българската държава, конкретен повод за бунта става замяната на натуралните данъци с парични. Това е част от общото повишаване на фискалните тежести по времето на император Михаил IV Пафлагон (1034–1041), което засяга пряко българското селячество. Политическото и стопанско напрежение прераства в открит бунт с появата на Петър Делян в Белград³. Личността на предводителя на въстанието е представена сравнително добре във византийските наративи, но това не решава загадките около неговия произход⁴. Ще напомним само, че според Михаил Псел (1018–1096/7) родът на Делян „...не беше достоен дори за споменаване“, той самият е „двуличен по нрав и твърде опитен да измами съплеменниците си“. Особено важно е указанието на Псел, че бунтовникът е „незаконно роден самозванец“ и „...се свързал с известния Самуил и с брат му Аарон...“ Едновременно с това той „...не твърдял за себе си, че е законна издънка от царското коляно, а лъжел и разправял, че е някаква странична издънка на този корен“. Причина за тези твърдения според същия автор е обичаят

на българите да „поставят начело на народа люде от царски род”⁵. Това е категорично указание за важността на въпроса за легитимността на владетеля и не бива да го изпускаме от внимание и при разглеждането на случая с Алусиан.

От своя страна Йоан Скилица (втората половина на XI век) съобщава, че Делян е служител (роб, слуга) на някакъв константинополски гражданин и преднамерено разпространява слуха, че е син на цар Гаврил Радомир. Към това сведение разполагаме и с ценните бележки на Деволяския епископ Михаил. През първата четвърт на XII век този архиерей внася добавки към текста на Скилица, които са съхранени в т. нар. Виенски препис на хрониката на Скилица. Епископ Михаил пояснява, че Делян е син на Гаврил Радомир и една унгарска принцеса. Архиерейт на Деволя обаче е категоричен, че думите на Делян в уверение на това са „убедително стъкмени”⁶. Йоан Зонара (първата половина на XII век), следвайки Михаил Псел, също говори за „неизвестния род на Делян”, който „изпълнен с хитрост и изобретателност..., наричал себе си син на Аарон брата на Самуил”⁷.

Цитираните известия дават основание на някои изследователи (Г. Г. Литаврин, Г. Острогорски, Пл. Павлов) да изкажат сериозни съмнения относно царствения произход на Делян⁸. Мнение, което споделяме. Въпреки това сме задължени да посочим, че в историографията е получила по-широко разпространение тезата, че Делян действително е син на цар Гаврил Радомир⁹. На тази база изследователите възстановяват в най-общи линии неговата биография по следния начин. Предполага се, че е роден в Унгария около 1001 г. и вероятно се завръща в България към 1014 г. След триумфа на император Василий II над българите (1018 г.) е отведен в Константинопол. През 1040 г. успява да избяга и започва да обикаля българските предели, където разбира, че целия народ иска да се „отцепи от ромеите”, но по липса на инициатор и водач не се решава на това¹⁰. Става ясно, че без присъствието на лице от царски произход българите не са могли да обявят възстановяването на държавата си. Внушенията на самия Делян за неговия произход, които споменахме по-горе, го превръщат във водач на бунта. Трябва да отчетем, че той действа енергично, далновидно и на практика става двигател на това мощно въстание. Независимо от истината за своя произход, безспорно Делян носи харизма, с която увлича мнозина

последователи. При избухването на въстанието, той е издигнат на щит и провъзгласен за цар¹¹. Делян не закъснява да приеме името Петър, за да демонстрира символична връзка с царя-свещец Петър (927–969/70), който е първият законно признат от Византия „василевс на българите“. Този акт поставя началото на една традиция – същото име се приема от водачите на по-късните освободителни движения на българите – Бодин (1072 г.) и Теодор (брат на Асен и Калоян, 1186 г.)¹².

В началния период на въстанието са освободени Ниш и Скопие (главният град на византийската тема България). Бунтовниците използват момента на изненадата, когато болният император Михаил IV се намира в Солун, където търси лек при гроба на Св. Димитър. Нито василевсът, нито управителят на Скопие предприемат адекватни военни мерки. С голямо закъснение комендантът на Драч Василий Синадин получава заповед да се отправи към огнището на метежа. Със силите на местните войски той си поставя за цел да ликвидира бунта в зародиш. При гр. Дебър обаче един от подчинените му офицери Михаил Дермокаит повдига обвинения срещу Синадин, че в действителност се стреми към императорския трон. Военачалникът е отзован и хвърлен в затвора, а командването е поето от Дермокаит. Той не действа далновидно и в крайна сметка предизвиква бунт сред собствените си войски. Последните провъзгласяват за цар своя „стратег“ Тихомир, който се отличавал с „храброст и разум“¹³. Моментът е особено интересен. Привържениците на Тихомир във всички случаи са знаели, че Делян вече е провъзгласен за цар в качеството на „законен“ наследник на Самуил. Въпреки това те не отиват при него, а избират свой цар. Следователно не всички въстнали срещу ромейската власт са убедени в „царския“ произход на Делян¹⁴.

Наличието на двама царе и на практика на две въстания внася сериозен разкол в българското освободително движение. Обстановката заставя Петър Делян да потърси решение. Тихомир и неговите войски са поканени на среща, на която да бъде намерен изход от ситуацията. В речта си Делян обосновава своя царски произход и права над короната¹⁵. Вероятно в отговор Тихомир повдига много въпроси около произхода на своя опонент и това обяснява суровата разправа с него. Едва ли случайно е убит с камъни, а хората, командвани от него, се вливат във войските на Делян. Така първоначалният проблем с легитимността на властта е

преодолян. Последвалата офанзива поставя под контрола на въстаниците по-голяма част от европейските владения на Византия – от Дунав до Атика и от Драч и Никопол до Елада и Солун. Изгледите за окончателен успех са повече от благоприятни.

В този момент в лагера на бунтовниците при Острово (дн. Островон при Арниса, Гърция) пристига Алусиан. Той е втори син на цар Иван Владислав (1015–1018)¹⁶, което гарантира правата му върху престола. Алусиан се споменава за пръв път във връзка със събитията от 1018 г., когато царица Мария, заедно с тримата си по-малки синове (Траян, Радомир и Климент) се предава на ромеите. Останалите трима синове (Прусиан, Алусиан и Арон) се укрепват на планината Тмор и се опитват да организират отчаяна съпротива. Борбата им обаче е обречена и те капитулират¹⁷. Алусиан получава достойнството патриций и влиза в състава на византийската аристокрация. През 1040 г. е стратег на Теодосиупол (в Армения), но изпада в немилост пред императора. Имотът, който притежава благодарение на съпругата си, е конфискуван. Освен това е задължен да плати глоба и е поставен под своеобразен домашен арест без разрешение да посещава Константинопол. Въстанието в българските земи дава възможност на Алусиан да измени съдбата си. Причините, които подтикват изпадналия в немилост сановник да стане съпричастен към освободителните опити на своите сънародници, съобщава Псел: “Когато разбрал какво става сред (българския) народ и че нямайки лице от царски род, те си били избрали за цар незаконородения самозванец, той (Алусиан – бел. М. М.) се решил на една твърде младежка дързост”¹⁸. Появата му сред позабравените сънародници се оказва с решаващо значение за изхода на въстанието.

Последвалите събития са добре известни. По думите на Скилица, Делян е принуден да „раздели с него царската си власт”¹⁹. Алусиан получава значителна войска (около 40 000 души) и настъпва към Солун. Кампанията завършва с провал и предизвиква подозренията на Делян. Доскорошният византийски стратег решава да изпревари събитията и на едно пиршество нарежда да ослепят неговия съперник. Скоро след това той е принуден да бяга в Мосинопол, където се предава на милостта на василевса. Получава титлата магистър и е изпратен в Константинопол²⁰.

В накратко представените събития за нас особен интерес представлява механизмът на легитимиране на Алусиан след неговата поява

в бунтовнически лагер. Поради това ще напомним писаното от Михаил Псел по този повод: “Тук той (Алусиан – бел. М. М.) не се разкрива изведнъж пред мнозинството, а се доближава поотделно до неколцина и им заговорва за баща си като за чужд човек. Той възвеличава рода му и се опитва да узнае дали ако там се появи някой от синовете му, въстаниците биха предпочели този законен син пред незаконния, или пък понеже този е вече застанал начело на всичко, те няма да му обърнат никакво внимание. А след като видял, че всички предпочитат истинския син пред съмнителния (Алусиан) се осмелил някак съвсем тайно да се разкрие пред едного от тях, за когото със сигурност знаел, че е много горещ привърженик на рода му. Този пък веднага впил поглед в него, защото го познавал добре и като разпознал лицето му, паднал в краката му и го зацелувал. След това поискал да види някакъв **таен белег** (подч. – М. М.), за да се освободи от всякакво съмнение; това било едно черно петно, отбелязано на десния му лакът и обрасло с гъсти косми. Щом видял и това, той още по-силно го прегърнал и зацелувал шията и гърдите му. След това и двамата умело се залавят за работа, като се приближавали поотделно до всеки и така постепенно засилвали мълвата. По този начин повечето българи прехвърлили разположението си върху законния син”²¹. Следователно благодарение на символичния знак, който има на тялото си, Алусиан успява да спечели подкрепа и признание. Нещо повече! Той успява да се наложи над претендента Делян, който дотогава е считан за наследник на великия Самуилов род, който е започнал въстанието, спечелил е важни победи и е отстранил Тихомир. На практика „тайният белег” има решаваща роля за „разпознаването” на Алусиан като законен владетел. Друг е въпросът, че след провала под Солун той сам избира пътя на византийски магистър и се отказва от идеята за българския трон.

Въпросният случай според нас е свързан с разпространеното през Средните векове вярване в специфичните “кралски знаци” (*signe royal*). Феноменът е добре засвидетелстван за Западна Европа и се свежда до убеждението, че монарсите (схващани като свръхестествени същества) имат върху телата си тайнствени знаци, разкриващи тяхното достойнство. Именно тези знаци превръщат владетелите в „по-особени” хора за поданиците им. Спирайки се на този феномен, известният френски медиевист Марк Блок подчертава, че представата за „кралските знаци”

е сред най-трайните средновековни вярвания. От средата на XIII в. мотивът се среща в почти всички рицарски романи на френски език²². В тях, когато героят трябва да удостовери по някакъв начин своята личност, той си служи с рождено петно (naevus). Най-често то е под формата на кръст, разположено на дясното рамо (при Алусиан – десния лакът) и по-рядко на гърдите. Обикновено знакът е с червен цвят и в особени случаи – бял.

М. Блок подчертава, че това не е обикновена отличителна черта, която може да присъства при всеки човек, независимо от неговия произход. Знакът, за който се говори, носи свършено различен и особен смисъл, който е известен на всички. Той доказва, че в жилите на неговия носител тече „кралска кръв” и на него е съдено да се възкачи на престола. Мотивът се среща още в италианската, испанската, английската и германска литература през епохата, което подсказва общоевропейските измерения на феномена²³.

Примерите за исторически владетели, носещи интересуващите ни „кралски знаци” произхождат от различни части на Европа. Така например трубадурът Адам дьо ла Ал уверява, че Шарл I д' Анжу (1268–1285) има по рождение „кралски кръст” на тялото си. Това е добър пример за цялата условност и пропаганден характер на явлението. Ще напомним, че Шарл I д' Анжу (брат на френския крал Луи IX Свети) завладява Сицилия и Южна Италия от германския владетел Манфред Хохенщауфен. Необходимостта от летимиране на Анжуйската власт в региона намира израз в преданието за „кралския знак” на нейния носител.

Друг случай, свързан отново с френския кралски дом, е съхранен в текста на една грамота от 1457 г. В нея става въпрос за съдебно дело, водено в село Бялон, разположено в Централния Масив. В документа са предадени думите на престарелия селянин Жан Батифол по повод високите данъци и отношението на краля Шарл VII (1422–1461) към неговите поданици. По адрес на последния селянинът заявява, че „...кралят е крал, но когато се е родил, не е имал на себе си кралския знак, а нали истинският крал трябва да има на себе си кралската лилия”. На практика Батифол намеква, че Шарл VII е незаконороден, за което говори липсата на „кралски знак”. Лилията на Капетингите вероятно в случая замества кръста в народното въображение²⁴. От цитираната грамота става ясно, че селското общество във Франция през втората

половина на XV век достига до убеждението, че легитимният крал е длъжен да има на тялото си специален знак.

Вярването, което ни интересува, се среща и в германските и английски земи. Там се разпространява убеждението, че върху гърбовете на всички владетели от Хабсбургската династия има “бял кръст”. Това важи най-вече за Фридрих Майсенски, който е внук по майчина линия на Фридрих II Хохенщауфен (1220–1250). По-късно, в епохата на Реформацията, някои лутерани считат, че подобен символ украсява и гърба на саксонския курфюрст Йохан Фридрих, който се стреми да отнеме короната на Карл V (1519–1556). Сходни слухове се разпространяват в началото на XVII в. за Джеймс I (от 1567 г. крал на Шотландия, а от 1603 до 1625 г. крал на Англия), за който първоначално не се очертáva да застане на английския трон. Неговите привърженици уверяват, че от младежка възраст имал на тялото си лъв, корона, а според някои сведения и шпага²⁵.

Това са само част от случаите, които доказват широкото разпространение на вярата в „кралския знак” през Средните векове. Материалите, които привеждаме произхождат от Западна и Централна Европа, но е необходимо да отчетем, че в различните региони и епохи феноменът приема различни форми и измерения. Далеч сме от мисълта, че Алусиан притежава класически „кралски знак”. В дадения случай явно става въпрос за белег по рождение. Но хората, които обграждат Алусиан, са склонни да се вслушат във всякакви пророчества и „Божии знаци”. В техните очи дори обичайни родени белези придобиват особен смисъл и те ги възприемат като „кралски знаци”. Това ни дава правото да предположим, че интересуващият ни феномен присъства и в менталността на средновековните българи.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Златарски, В. Н.** История на българската държава през средните векове. Т. 2. (Второ фототипно издание). С., 1994, 41–88; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII–XIV в. С., 1999, 395–401 (Ив. Божилов); **Angold, M.** The Byzantine Empire, 1025–1204 A political history. Second Edition, London–New York, 1997, p. 40. **Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново, 2000, 49–61.

² **Le Goff, J.** Les mentalities. – in: Faire de l'histoire. Vol. III. Nouveaux objets, sous la dir. de J. Le Goff et P. Nora. Paris, 1974, p. 111.

³ **Литаврин, Г. Г.** България и Византия (XI–XII век). С., 1987, с. 290.

⁴ **Цанкова-Петкова, Г.** Петър Делян през погледа на неговите съвременници. – ИПр, 1966, № 4, 97–106.

⁵ **Гръцки** извори за българската история. Т. 6. С., 1965, с. 95. (превод В. Тъпкова-Заимова).

⁶ **Тъпкова-Заимова, В.** „Българи родом...” Комитопулите в летописната и историографската традиция. В. Търново, 2009, с. 78.

⁷ **Тъпкова-Заимова, В.** „Българи родом...” Комитопулите в летописната и историографската традиция. В. Търново, 2009, 89.

⁸ **Литаврин, Г. Г.** България и Византия (XI–XII век). С., 1987, 291; **Острогорски, Г.** История на византийската държава. С., 1998, с. 422, бел. 3; **Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново, 2000, 50-51, който говори за цар Лъжепетър Делян.

⁹ **Златарски, В. Н.** История на българската държава..., Т. 2. 44–49; **Благоев, Н.** Делян и неговото въстание в Моравска Македония. – Македонски преглед, 1928, № 2, с. 3; **Zlatarski, V. N.** Wer war Peter Deljan? – Annales Academiae scientiarum Fennicae, ser. B, t. XXVII, Helsinki, 1932, 354-363; **Мутафчиев, П.** История на българския народ. Четвърто издание. С., 1992, с. 251.

¹⁰ **Тъпкова-Заимова, В.** „Българи родом...” Комитопулите в летописната и историографската традиция. В. Търново, 2009, с. 42. Думите са на Михаил Псел.

¹¹ Събитието намира израз и в една миниатюра към Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица. По-подробен анализ за съдържанието на този епизод вж. **Цанкова-Петкова, Г.** Влияния на византийските политически институции у българите през XI век. – В: Studia Balkanika. 2. Проучвания по случай Втория международен конгрес по Балканистика. С., 1970, 97–103.

¹² **Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново, 2000, с. 53.

¹³ За него вж.: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е в средновековна България. (Второ допълнено издание). С., 1999, 381–382. (П. Павлов)

¹⁴ **Литаврин, Г. Г.** България и Византия (XI–XII век). С., 1987, с. 292.

¹⁵ „Защото, казал той, един храсталак не храни две червеношийки, нито пък една страна процъфтява, ако е управлявана от двама вождове”. – **Тъпкова-Заимова, В.** „Българи родом...” Комитопулите в летописната и историографската традиция. В. Търново, 2009, с. 78.

¹⁶ **Божилков, Ив.** Българите във Византийската империя. С., 1995, 236–239. Трябва да се отбележи съобщението на Михаил Псел и Йоан Зонара, че Алусиан

е син на Арон, т. е. е брат на Иван Владислав. Това неточно сведение е опровергано още от В. Н. Златарски.

¹⁷ **Павлов, Пл.** Княз Пресиан II (Последният владетел на Първото българско царство и претендент за византийската корона). Велико Търново – Стара Загора, 1993; **Павлов, Пл.** Залезът на Първото българско царство (1015–1018). Велико Търново – София, 1999.

¹⁸ **Гръцки** извори за българската история. Т. 6. С., 1965, с. 97. (превод В. Тъпкова–Заимова)

¹⁹ **Тъпкова-Заимова, В.** „Българи родом...” Комитопулите в летописната и историографската традиция. В. Търново, 2009, с. 80.

²⁰ **Божилков, Ив.** Българите..., 237; **Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи..., 59–60.

²¹ **Гръцки** извори за българската история. Т. 6. С., 1965, 97–98. (превод В. Тъпкова–Заимова).

²² **Bloch, M.** Les Rois thaumaturges. Études sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre. Paris, 1924, Gallimard, 1983, p. 357. Явлението не е новост от Средните векове. Известно е например, че всички представители на Селевкидите се раждали със знак (котва) на бедрото, който доказвал техния божествен произход. – р. 365.

²³ **Bloch, M.** Les Rois thaumaturges, 358–361.

²⁴ **Bloch, M.** Les Rois thaumaturges, 361–362.

²⁵ **Bloch, M.** Les Rois thaumaturges, 363–364.